

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ
ЗА НЕЗАКОННЕ І НЕОБҐРУНТОВАНЕ КРИМІНАЛЬНЕ
ПЕРЕСЛІДУВАННЯ, НЕЗАКОННЕ ЗАСУДЖЕННЯ:
ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ЗАКОНОДАВСТВА**

Наумова А. О.

ВСТУП

Найвищою соціальною цінністю в державі є визнання на конституційному рівні прав людини, її життя, здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Відповідно до вимог ст. 3 Конституції України, держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Цей конституційний принцип дотримання прав людини, у тому числі у сфері кримінального судочинства, обмежує дії держави, її органів та посадових осіб.

Проблеми захисту прав і свобод людини у кримінальному процесі досліджували Ю.П. Аленін, О.М. Бандурка, В.І. Галаган, Ю.М. Грошевий, Н.С. Карпов, Г.К. Кожевніков, В.Т. Маляренко, В.В. Назаров, М.А. Погорецький, С.В. Слінько, В.М. Тертишник, Л.Д. Удалова, В.П. Шибіко, О.О. Юхно та інші вчені.

Повагу до людської гідності унормовано у ст. 28 Конституції України: «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню»¹. Водночас, за даними Департаменту процесуального керівництва Генеральної прокуратури України, деякі оперативні працівники, слідчі під час розслідування злочинів допускають фізичне й психічне насильство, фальсифікацію доказів та інші серйозні порушення прав і свобод особи². Держава у зв'язку з недосконалістю чинного кримінального процесуального та кримінального законодавства не забезпечує проведення оперативного й неупередженого розслідування кожного факту фальсифікації доказів,

¹ Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.01.2021).

² Погляд експертів на проблему катувань в Україні та імплементацію Стамбульського протоколу / Правозахисна група «Січ». URL: <http://sich-pravo.org/poglyad-ekspertiv-na-problemu-katuvan-v-ukrayini-ta-implementatsiyu-stamul'skogo-protokolu> (дата звернення: 18.01.2021).

протиправного насильства, катування, застосованого службовими особами органів досудового розслідування.

Кримінально-процесуальними наслідками фальсифікації доказів, насильства, катування є притягнення невинуватої особи до кримінальної відповідальності, незаконне звільнення підозрюваного або обвинуваченого від кримінальної відповідальності, винесення неправосудного вироку, ухвали або постанови. Так, судами України у 2014 р. постановлено 322 виправдувальні вироки, тоді як у 2019 р. – 171 вирок³. Офіційна статистика у зв'язку з її недосконалістю не дає змоги достовірно визначити кількість осіб, конституційні права й свободи яких були порушені або обмежені на досудовому слідстві.

Слід зазначити, що виправдувальні вироки в Україні становлять 0,2%, у Республіці Білорусь – 0,3%, у Російській Федерації – 0,8%, у Канаді – 3%, у Євросоюзі – 20%. Водночас незначна кількість осіб (0,4%) зверталась до судових органів України про поновлення порушених прав і свобод, відшкодування шкоди, завданої незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним засудженням. Недосконалість кримінального процесуального законодавства в Україні сприяє тому, що органи досудового розслідування проводять незаконне й необґрунтоване кримінальне переслідування щодо кожної другої особи. Матеріали слідчої, прокурорської, судової практики, результати наукових досліджень, правова статистика свідчать про те, що Національна система органів кримінальної юстиції України на належному рівні не виконує своє головне процесуальне призначення щодо забезпечення прав і свобод людини у кримінальному процесі.

1. Правові та процесуальні проблеми поновлення прав особи, не винуватої у вчиненні злочину

Гарантії забезпечення захисту прав і свобод людини й громадянина в кримінальному судочинстві повинні визначатися чинним конституційним, кримінальним та кримінально-процесуальним законодавством, фундаментальними науковими розробками у сфері реабілітації, здатністю органу досудового розслідування протидіяти злочинності відповідно до вимог кримінально-процесуального закону і не допускати незаконне й необґрунтоване кримінальне переслідування, незаконне затримання, незаконне вжиття запобіжного заходу до особи, невинуватої у вчиненні злочину.

Проблеми реабілітації досліджували в радянській період Б.Т. Безлепкін, І.Л. Петрухін, М.І. Пастухов, М.С. Строгович та інші вчені, у сучасний період російські процесуалісти Л.В. Бойцова,

³ Статистика. Новий кримінальний кодекс. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/statistics> (дата звернення: 18.01.2021).

Р.В. Гаврилук, А.М. Глибіна, О.О. Корнєєв, О.М. Матвєєв, О.О. Подопригора, а також українські науковці О.В. Капліна, М.Р. Мазур, В.Т. Нор, М.Є. Шумило. Вони внесли низку пропозицій щодо поняття, підстав реабілітації, удосконалення правового механізму захисту прав реабілітованого. Водночас є питання, які потребують подальшого дослідження.

Як свідчить правозастосовна практика, держава не забезпечує ефективний захист людини й громадянина від незаконного і необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного засудження. Гарантії забезпечення прав і свобод людини й громадянина значною мірою визначаються національним законодавством. Кримінально-процесуальне законодавство України не містить адекватні істотні процесуальні гарантії захисту особи, невинуватої у вчиненні злочину. Так, у Кримінальному процесуальному кодексі України відсутні такі поняття, як «реабілітація», «умови і підстави реабілітації», «правовий механізм поновлення порушених прав і свобод», «відшкодування шкоди, завданої особі незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним засудженням». Правова реабілітація потребує комплексного наукового дослідження й законодавчого унормування.

В юридичній літературі немає чіткого і однозначного визначення поняття реабілітації. Так, Б.Т. Безлепкін⁴, Т.Т. Таджєєв⁵ у своїх працях ототожують реабілітацію із фактом виправдання особи чи закриття щодо неї кримінальної справи за відсутності події або складу злочину, недоведеності участі обвинуваченого у вчиненні злочину. Іншу точку зору у своїх дослідженнях висловлюють М.І. Пастухова⁶, Н.Я. Шило⁷, М.Є. Шумило⁸, зазначаючи, що реабілітація – це визнання уповноваженими органами невинуватості особи у відповідному процесуальному рішенні і відновлення її порушених прав. Л.В. Бойцова⁹, О.В. Капліна¹⁰ є прибічниками розуміння реабілітації як процедури відновлення прав і репутації невинних осіб, підданих необґрунтованому кримінальному переслідуванню.

⁴ Безлепкин Б.Т. Отраслевая принадлежность института возмещения ущерба реабилитированным. *Советское государство и право*. 1989. № 1. С. 65–73.

⁵ Таджєєв Т.Т. Проблемы реабилитации в советском уголовном процессе : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09. Ташкент, 1991. 37 с.

⁶ Пастухов М.И. Реабилитация невиновных: Основы правового института. Минск : Университетское, 1993. 176 с.

⁷ Шило Н.Я. Проблема реабилитации на предварительном следствии. Ашхабад, 1981. 200 с.

⁸ Шумило М.Є. Реабілітація в кримінальному процесі України : монографія. Харків : Арсіс, 2001. 320 с.

⁹ Бойцова Л.В. Уголовная юстиция: гражданин государство. Тверь, 1994. 101 с.

¹⁰ Капліна О.В. Проблемы реабилитации в уголовном процессе Украины : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Харьков, 1998. 230 с.

Вважаємо, що від правильного розуміння сутності реабілітації значною мірою залежать визначення поняття реабілітації, формування теоретичних положень інституту реабілітації та унормування в Кримінальному процесуальному кодексі України умов та підстав реабілітації, відшкодування шкоди, завданої особі незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним засудженням. Водночас у теорії кримінально-процесуального права недостатньо обґрунтовані елементи реабілітації.

Науковий аналіз юридичної літератури, результати нашого дослідження дали нам змогу дійти висновку про те, що такі основні елементи реабілітації розкривають її сутність.

1) Процесуальний акт реабілітації слідчого, прокурора – постанова про закриття кримінального провадження щодо особи за відсутності події або складу злочину, недоведеності участі обвинуваченого у вчиненні злочину.

2) Процесуальний акт реабілітації судді, суду – виправдувальний вирок, коли не встановлено подію злочину, коли в діянні підсудного немає складу злочину, коли не доведено участь підсудного у вчиненні злочину.

3) Процесуальний акт реабілітації судді – постанова про закриття кримінального провадження щодо особи за результатами попереднього розгляду за наявності обставин, які вказують на відсутність події злочину або відсутність складу злочину.

4) Процесуальний акт реабілітації суду апеляційною, касаційною інстанціями – постанова про закриття кримінального провадження щодо особи за реабілітованими підставами.

5) Процесуальний акт реабілітації суду апеляційною, касаційною інстанціями – ухвала про скасування неправосудного вироку суду першої інстанції та закриття кримінального провадження щодо особи за реабілітованими підставами.

6) Процесуальний акт реабілітації суду апеляційною, касаційною інстанціями – ухвала про скасування постанови суду першої інстанції щодо застосування до особи примусових заходів медичного чи виховного характеру і закриття кримінального провадження.

7) Поновлення порушених прав і свобод реабілітованого та усунення інших негативних наслідків незаконного і необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного засудження, неправосудного судового рішення про вжиття примусового заходу виховного чи медичного характеру.

8) Відшкодування реабілітованому за рахунок держави у повному обсязі фізичної, майнової та моральної шкоди.

Слід зазначити, що основні елементи реабілітації розкривають її сутність, визначають умови й підстави прийняття акта реабілітації щодо невинуватої особи у вчиненні злочину на досудовому слідстві,

в судових інстанціях, визначають межі відповідальності держави за незаконність і необґрунтованість кримінального переслідування особи, незаконне засудження. Обґрунтування основних елементів реабілітації, розкриття їх змісту має певне наукове значення. Вважаємо, що реабілітація – це встановлений законом порядок визнання невинуватості особи у вчиненні злочину, поновлення її порушених прав і свобод, відшкодування за рахунок держави у повному обсязі фізичної, майнової, моральної шкоди, завданої особі незаконним й необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним засудженням, неправосудним судовим рішенням про вжиття примусового заходу медичного чи виховного характеру.

Вважаємо, що безспірною є позиція науковців, які виокремлюють форму реабілітації особи, незаконно притягнутої до кримінальної відповідальності внаслідок фальсифікації доказів обвинувачення¹¹.

З моменту реабілітації у особи, яка була незаконно притягнута до кримінальної відповідальності на підставі сфальсифікованих доказів, з'являється право на відшкодування за рахунок держави у повному обсязі фізичної, майнової та моральної шкоди. Таким чином, реабілітація особи, незаконно притягнутої до кримінальної відповідальності, є умовою використання нею конституційного права (ст. 56, ч. 4 ст. 62 Конституції України) на відшкодування заподіяної шкоди.

На підставі проведеного системного аналізу норм кримінально-процесуального законодавства України, Республіки Азербайджан, Республіки Білорусь, Республіки Казахстан, Російської Федерації щодо правового регулювання інституту реабілітації зроблено висновок про доцільність доповнення Кримінального процесуального кодексу України главою «Реабілітація», в положеннях якої слід викласти поняття реабілітації, умови та процесуальні підстави визнання права особи на реабілітацію; перелік суб'єктів реабілітаційних правовідносин; підстави часткової реабілітації на досудовому і в судовому провадженні; процесуальний порядок реабілітації в ситуації примусової самообмови, фальсифікації доказів; порядок поновлення порушених прав і свобод реабілітованого; поняття фізичної шкоди та порядок її відшкодування; визначення майнової, моральної шкоди, завданої реабілітованому, правовий механізм відшкодування майнової шкоди; усунення наслідків моральної шкоди реабілітованому та порядок її компенсації.

2. Проблеми відшкодування фізичної шкоди реабілітованому

Дотримання прав людини, у тому числі у кримінальному судочинстві, – це фундаментальна конституційна засада демократичної,

¹¹ Пінчук Д.В. Кримінально-процесуальні наслідки фальсифікації доказів : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 ; КНУВС. Київ, 2009. С. 5.

правової, соціальної держави. У зв'язку з цим право на життя й здоров'я належить до тих прав людини, що зумовлені її природою і не залежать від наявності певного статусу особи в державі. Це право в міжнародній практиці зазначається як фундаментальне. Здоров'я людини – це найвища соціальна цінність у державі. Невід'ємним правом громадянина є право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49 Конституції України). Так, співробітники міліції м. Дніпропетровська протягом десяти годин катували М., який не скоював злочин, але зізнався у крадіжці після отриманих переломів ребер, розривів сухожил'я і м'язів¹². Викладене свідчить про те, що зазначені uszkodження є наслідками фізичної шкоди, завданої здоров'ю особи, невинуватої у вчиненні злочину. Незаконними процесуальними рішеннями, діями посадових осіб органів досудового розслідування та суду, завдається шкода здоров'ю особи, невинуватої у вчиненні злочину, але в чинному кримінальному процесуальному законодавстві не визначені її поняття та процесуальний механізм відшкодування реабілітованому.

Дослідники науки кримінального права пропонують різні підходи до визначення поняття фізичної шкоди. Так, О.В. Гришук вважає, що фізична шкода є матеріальною з природно-наукової точки зору і водночас немайновою. Отже, це будь-які негативні зміни в організмі людини, котрі перешкоджають нормальному, з біологічної, фізіологічної, психічної точок зору, проходженню усіх психофізичних процесів людини. Негативні зміни настають в організмі, тобто в матеріальній сфері, потерпілого під впливом певних зовнішніх факторів. Зміни можуть потім призвести до негативних явищ у психічному стані, а також у майні особи¹³. Слушною є думка Е.П. Гаврилова, який розмежував моральну й фізичну шкоду, при цьому обидва види шкоди заподіюються безпосередньо особистості і викликають страждання, тобто природну форму наслідків заподіяння шкоди особистості потерпілого. Їх основна відмінність полягає в тому, що моральна й фізична шкода відбивається в різних сферах людської життєдіяльності: ідеальній (духовній) і матеріальній (тілесній) відповідно, що передбачає відмінність використовуваних принципів оцінки заподіяної шкоди та її компенсації¹⁴. Зазначене свідчить про те, що в юридичній літературі відсутній єдиний підхід до визначення поняття фізичної шкоди. У зв'язку з цим вважаємо, що для визначення

¹² Суд приговорил «оборотней в погонах» к трем годам лишения свободы. *SEGODNYA.UA*. URL: <https://www.segodnya.ua/regions/dnepr/dvoe-militsionerov-10-chasov-ictjazali-muzhchinu-trebuja-priznanij-v-krazhe-303290.html>.

¹³ Гришук О.В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти). 2002. URL: <http://studrada.com.ua/content/%D0%B2%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%E%D0%B2%D0%BA%D0%B8-72>.

¹⁴ Гаврилов Э.П. Как определить размер компенсации морального вреда? *Российская юстиция*. 2000. № 6. С. 28.

поняття фізичної шкоди в кримінальному процесуальному праві необхідно проаналізувати поняття «здоров'я» в медичному та біологічному аспектах.

Дослідники медичних наук зазначають, що поняття «здоров'я» характеризується складністю, багатозначністю і неоднорідністю складу¹⁵. Здоров'я – це стан повного фізичного, душевного й соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб або фізичних дефектів¹⁶. У зазначеній дефініції викладено три самостійні категорії здоров'я, а саме біологічна (фізіологічна), психологічна й соціальна. У науковій літературі дослідники відзначають, що загалом здоров'я на біологічному рівні можна охарактеризувати як стан, протилежний хворобі. При цьому здоров'я не має чітких меж, тому що включає різні перехідні стани. Насамперед здоров'я – це природний стан організму, який характеризується повною врівноваженістю із зовнішнім середовищем (біосферою) і відсутністю будь-яких виражених хворобливих змін¹⁷. Стан здоров'я може встановлюватися на основі суб'єктивних відчуттів конкретної людини у сукупності з даними клінічного обстеження з урахуванням статі, віку, соціальних, кліматичних, географічних та метеорологічних умов проживання людини¹⁸. Окремі дослідники поняття «здоров'я» визначають як певний об'єктивний фізіологічний стан людини, який вона мала до вчинення злочину¹⁹, а шкоду здоров'ю – як порушення анатомічної цілісності, фізіологічної функції органів або тканин, що виявляється у тілесному ушкодженні, захворюванні чи патологічному стані²⁰.

Системний аналіз медичної, юридичної літератури дає змогу дійти висновку про те, що для правильного розуміння сутності фізичної шкоди та її наслідків доцільно дослідити її в медичному, біологічному та юридичному аспектах.

¹⁵ Васильева О.С. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки : учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва : Академия, 2001. С. 3.

¹⁶ Словник термінів, що вживаються в законах України (станом на 1 жовтня 2009 року) / уклад. В.Д. Андриєнко та ін. ; Міністерство юстиції України. Центр правової реформи і законопроектних робіт. Київ : Фенікс, 2009. С. 308.

¹⁷ Большая медицинская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. Б.В. Петровский. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1978. Т. 8. С. 356.

¹⁸ Новая популярная медицинская энциклопедия / гл. ред. В.И. Покровский. Москва : Энциклопедия, 2004. С. 265.

¹⁹ Борзенков Г.Н. Квалификация преступлений против жизни и здоровья : учебно-практическое пособие. Москва : Зерцало-М, 2005 144 с.; Гаврилов Э.П. Как определить размер компенсации морального вреда? *Российская юстиция*. 2000. № 6. С. 28.

²⁰ Гурочкин Ю.Д. Судебная медицина : курс лекций. Москва : Право и закон, 2003 320 с.; Щадрин С.Ф. и др. Судебная медицина: Общая и особенная части : учебник для вузов. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Эксмо, 2006. 640 с.

У медичній літературі до наслідків шкоди здоров'ю дослідники відносять захворювання. Вони вважають, що захворювання – це порушення життєдіяльності організму за надмірних пошкоджуючих змін параметрів зовнішнього й внутрішнього середовища, за яких виникає недостатність підтримки гомеостазу за рахунок перенапруження основних і дублюючих механізмів регуляції. Для стану хвороби характерна поява функціональних відхилень від норми, неадекватних відповідей організму на подразник, навіть адекватний, розвиток різних порушень на всіх рівнях організації, а саме молекулярно-клітинному, тканинному, органному, системному²¹. Як правильно вважає І.Р. Петров, захворювання переважно виявляються у порушенні життєдіяльності організму людини, яке характеризується обмеженою пристосованістю та зниженням працездатності під впливом шкідливих для нього факторів навколишнього середовища²². Вважаємо, що захворювання може бути наслідком фізичної шкоди, завданої здоров'ю людини.

Більшість учених вважає, що патологічний стан є наслідком ушкодження здоров'я. Патологічний стан – це стійке відхилення від норми, яке має біологічне негативне значення для організму²³. Дещо іншу точку зору має В.В. Михайлов. Він вважає, що патологічний стан – це вроджена чи набута після завершення патологічного процесу структурно-функціональна недостатність органів із частковою або повною втратою здатності до відновлення нормальної діяльності (генетичні дефекти обміну речовин, вроджене недорозвинення органів, заміщення втрачених паренхіматозних клітин рубцевою тканиною тощо)²⁴. Працівники міліції м. Черкаси під час допиту Іванова застосовували фізичне насильство та електричний струм, в результаті чого він одержав безліч ушкоджень, які призвели до патологічного стану, а саме опіків і посттравматичної невротії суглобів²⁵.

Негативним наслідком завданої здоров'ю шкоди є інвалідність. В юридичній літературі інвалідність визначається як посвідчення медичним органом стану здоров'я, за якого громадянин внаслідок хронічного захворювання чи анатомічних дефектів, які спричиняють стійке, незважаючи на лікування, порушення функцій організму, змушений припинити професійну працю чи може працювати в разі

²¹ Михайлов В.В. Основы патологической физиологии : руководство для врачей. Москва : Медицина, 2001. С. 16.

²² Большая медицинская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. Б.В. Петровский. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1978. Т. 3. С. 289.

²³ Там само. С. 417.

²⁴ Михайлов В.В. Основы патологической физиологии : руководство для врачей. Москва : Медицина, 2001. С. 24.

²⁵ Суд освободил из-под стражи жителя Черкасс, которого жестоко пытали в милиции. *Факты и комментарии*. URL: <http://fakty.ua/155697-sud-osvobodil-iz-pod-strazhi-zhitelya-cherkass-kotorogo-zhestoko-pytali-v-milicii>.

значних змін звичайних умов праці²⁶. Слушною є думка І.М. Сироти, який вважає, що про інвалідність йдеться тоді, коли розлади функцій організму під впливом хвороби чи внаслідок анатомічного дефекту тягнуть за собою соціальні наслідки, такі як припинення професійної роботи в звичайних умовах чи зміна її, призначення різних видів соціальної допомоги, встановлення різних пільг²⁷. В медичній літературі зазначено, що до інвалідності можуть призвести патологічний стан, захворювання, тілесні ушкодження. Перелік негативних наслідків шкоди, завданої здоров'ю, в результаті яких встановлюється група інвалідності, передбачений Інструкцією про встановлення груп інвалідності²⁸. У судовій медицині ушкодження – це порушення анатомічної цілісності, фізіологічної функції органів або тканин, що з'явилося у результаті впливу факторів навколишнього середовища²⁹. Водночас тілесні ушкодження виражені в анатомічному порушенні структури органу або тканини (рани, вивихи, розтягнення, переломи, тріщини, розриви органів, тощо) або функціональних ушкодженнях органів (струс мозку тощо)³⁰.

Аналіз медичної, юридичної літератури, статистичних даних Державної пенітенціарної системи України, Фонду соціального страхування свідчить про необхідність дослідження фізичної шкоди у кримінально-процесуальному праві у широкому значенні, а саме шкоди, завданої здоров'ю особи внаслідок вчинення щодо неї злочину або незаконних рішень, дій органами досудового розслідування, прокуратури, суду. На наш погляд, незаконні рішення органів досудового розслідування, прокуратури, суду – це незаконні постанови, ухвали, вирoki щодо особи, невинуватої у вчиненні злочину, а неправомірні дії – це фальсифікація доказів, застосування фізичного чи психічного насильства.

Таким чином, у широкому значенні фізичну шкоду слід розглядати як завдання здоров'ю особи ушкодження, захворювання, патологічного стану або інвалідності, одержання внаслідок вчинення щодо неї злочинного посягання або незаконних дій, або протиправного процесуального рішення органів досудового розслідування, прокуратури, суду.

²⁶ Юридичний словник-довідник / за ред. Д.С. Шемшученка. Київ : Феміна, 1996. С. 256–257.

²⁷ Сирота І.М. Право пенсійного забезпечення в Україні : курс лекцій. Київ : Юрінком Інтер, 1998. С. 155.

²⁸ Про затвердження Інструкції про встановлення груп інвалідності : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 5 вересня 2011 року № 561. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1295-11#Text>.

²⁹ Большая медицинская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. Б.В. Петровский. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1978. Т. 20. С. 34.

³⁰ Новая популярная медицинская энциклопедия / гл. ред. В.И. Покровский. Москва : Энциклопедия, 2004. С. 34.

Викладене дає змогу сформулювати поняття фізичної шкоди, завданої особі, невинуватій у вчиненні злочину. Вважаємо, що фізичну шкоду слід розглядати як завдані здоров'ю особі порушення анатомічної цілісності або фізіологічної функції органів або тканин, що виявляються в тілесному ушкодженні, захворюванні, патологічному стані, інвалідності, є наслідками незаконного і необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного вжиття запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного засудження, застосування катування, фізичного, психічного насильства, фальсифікації доказів.

У чинному законодавстві не визначено порядок відшкодування фізичної шкоди реабілітованому. Дослідження проблеми фізичної шкоди, завданої особі, невинуватій у вчиненні злочину, дає змогу викласти концептуальні положення відповідальності держави перед реабілітованим за завдану шкоду здоров'ю неправомірними рішеннями, діями органів досудового розслідування, прокуратури, суду.

У зв'язку з цим доцільно проаналізувати причинно-наслідковий зв'язок між незаконними процесуальними рішеннями, діями органів досудового розслідування, прокуратури, суду й завданої особі фізичної шкоди. Слушною є думка І.Я. Фойницького, який виділяє такі напрями розвитку причинно-наслідкових зв'язків:

- від причини до наслідків;
- від наслідків до причини;
- від загальної причини до одного з наслідків;
- від загального наслідку до однієї з причин³¹.

Зазначене дає змогу дійти висновку про те, що причинно-наслідковий зв'язок є запорукою реалізації майнової відповідальності держави перед особою, незаконно й необґрунтовано підданою кримінальному переслідуванню, незаконно засудженою, а також відшкодування наслідків заподіяної шкоди здоров'ю реабілітованому.

Конституційний принцип відповідальності держави за свою діяльність перед людиною юридично пов'язує та обмежує дії держави, виконавчих, судових органів та посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень. Насамперед ст. 56 Конституції України закріплює право громадянина на відшкодування за рахунок держави майнової та моральної шкоди, завданої неправомірними рішеннями, діями, бездіяльністю посадових осіб державних органів. Вважаємо, що особа, невинувата у вчиненні злочину, має право на відшкодування не тільки майнової, моральної шкоди, але й фізичної шкоди, завданої незаконними процесуальними рішеннями органів досудового розслідування, прокуратури й суду. Слушною є думка Г.К. Кожевнікова про те, що в кримінальному судочинстві особливе

³¹ Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства. Т. 1 / под ред. А.В. Смирнова. Санкт-Петербург : Альфа, 1996. С. 221.

значення мають фундаментальні засади щодо недоторканості прав і свобод громадянина, взаємної відповідальності держави та особи, підкорення закону діяльності всіх державних органів і посадових осіб³². Зазначене дає змогу дійти висновку про те, що держава повинна забезпечити відшкодування реабілітованому у повному обсязі фізичної шкоди, завданої незаконними процесуальними рішеннями, діями посадових осіб органів досудового розслідування, прокуратури, суду. Пропонуємо у Кримінальному процесуальному кодексі України унормувати право реабілітованого на відшкодування завданої фізичної шкоди у повному обсязі за рахунок держави.

3. Проблема кримінальної відповідальності за катування, насильство, фальсифікацію на досудовому слідстві

Проблема виникнення права на реабілітацію та відшкодування шкоди особі, яка була незаконно й необґрунтовано притягнута до кримінальної відповідальності, незаконно засуджена в результаті примусової самообмови, є актуальною для науки кримінального процесуального права, правозастосовної практики. У юридичній літературі існують різні погляди на виникнення права на реабілітацію в умовах самообмови. Так, Н.В. Павловська пропонує компенсувати моральну шкоду в разі самообмови, тому що самообмова є причиною незаконного засудження, незаконного притягнення у вигляді обвинувачення, тобто причиною виникнення моральної шкоди³³. Іншу точку зору має Н.В. Андросенко. Автор вважає, що самообмова ускладнює перебіг попереднього розслідування, направляє його «хибним шляхом», тим самим перешкоджає встановленню істини та вирішенню завдань, що стоять перед кримінальним судочинством, тому причини такої поведінки вимагають глибокого вивчення та аналізу³⁴. Слушною є думка Б.Т. Безлепкіна про те, що умисне самозвинувачення й провокація кримінального процесу є обставинами, що виключають право на відшкодування збитку. Проте самообмова може бути результатом насильства з боку працівників слідства, в такому разі дискусія про виникнення права на відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок кримінального переслідування, заснованого на самообмові, цілком закономірна і повинна мати всі підстави для

³² Кожевников Г.К. Принцип презумпции невиновности и его реализация в досудебном уголовном процессе : монография. Харьков : Консум, 1997. С. 3.

³³ Павловська Н.В. Теорія та практика захисту моральних благ цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 ; Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2002. 15 с. URL: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=economy_legal_science&id=3165&start=5.

³⁴ Андросенко Н.В. Признание лицом своей вины в совершении преступления и его правовые последствия : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Москва, 2008. С. 4.

законодавчого формулювання³⁵. Як свідчать результати проведеного нами дослідження, 26% опитаних осіб, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі або відбувають покарання, не пов'язане з позбавленням волі, повідомили, що їх примушували зізнатися у вчиненні злочину шляхом застосування катування, фізичного, психічного впливу. Застосування насильства та катування до підозрюваного, обвинуваченого примушує останнього до самообмови, наслідком чого є незаконне притягнення завідомо невинуватого до кримінальної відповідальності.

Аналіз юридичної літератури, вивчення судової практики дають змогу дійти висновку про те, що примусова самообмова є наслідком застосування незаконних методів фізичного та психологічного впливу до підозрюваного, обвинуваченого, що призводить до примусового зізнання особи у вчиненні злочину, незаконного і необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного засудження, а також є підставою визнання права на реабілітацію. Вважаємо, що доцільно унормувати право на реабілітацію в ситуації примусової самообмови в окремих положеннях КПК та право на відшкодування шкоди, завдані реабілітованому з цих підстав.

За даними Департаменту процесуального керівництва Генеральної прокуратури України, у 2018 році було розслідувано 58 проваджень, у 2019 році – 42 щодо оперативних працівників, слідчих, які перевищили службові повноваження, застосовували насильство, катування та інші серйозні порушення прав громадян³⁶. За даними Генеральної прокуратури України, за три місяці 2020 року було відкрито 27 проваджень про перевищення службових повноважень та застосування насильства працівниками поліції щодо осіб, підозрюваних у вчиненні злочину. Держава не забезпечує належне реагування на кожний факт протиправного катування, насильства під час досудового розслідування, що породжує безкарність службових осіб органів досудового розслідування, їх переконаність у тому, що силові методи мають бути неодмінною складовою частиною реалізації ними службових повноважень.

Заборона катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання під час досудового розслідування переконливо свідчить про необхідність протидії зазначеним проявам кримінально-правовими засобами. Посадові особи прокуратури зобов'язані забезпечити проведення оперативного й

³⁵ Безлепкин Б.Т. Имущественные правоотношения в стадии предварительного расследования : лекция. Горький : изд-во ГВШ МВД СССР, 1976. 40 с.

³⁶ Погляд експертів на проблему катувань в Україні та імплементацію Стамбульського протоколу / Правозахисна група «Січ». 28.02.2020. URL: <http://sich-pravo.org/poglyad-ekspertiv-na-problemu-katuvan-v-ukrayini-ta-implementatsiyu-stambulskogo-protokolu> (дата звернення: 18.01.2021).

неупередженого розслідування кожного факту протиправного насильства, катування, застосованого службовими особами органів досудового розслідування. Варто сказати про високий ступінь латентності перевищення слідчими, оперативними працівниками службових повноважень, застосовування насильства, катування, інших порушень прав особи у кримінальному процесі, що сприяє примусовій самообмові, постановленню неправосудного вироку.

Вважаємо, що примусова самообмова призводить до незаконного й необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного засудження, а також є підставою для скасування обвинувального вироку і закриття кримінальної справи щодо особи за реабілітованими підставами, порушення кримінальної справи щодо службової особи органів досудового розслідування.

Науковий аналіз ст. ст. 365, 372, 373 Кримінального кодексу України свідчить про відсутність кваліфікуючої ознаки «застосування катування» як силового методу роботи службових осіб під час реалізації ними владних повноважень в ході досудового розслідування. У «Новому тлумачному словнику української мови» термін «катувати» означає «допитати, піддавати тортурам; мучити; мордувати, рвати; сильно бити, завдавати тяжких фізичних мук, страждань; страчувати, карати на смерть»³⁷.

У науковій літературі є різні трактування поняття «катування», які умовно можна звести до тих, котрі акцентують увагу на праві захисту від катувань; тих, котрі зображають катування як одну зі стадій негуманного ставлення до людини (їх зміст впливає з прецедентного права Європейського суду з прав людини; тих, котрі не містять у визначенні всіх ознак складу катування (наприклад, залякування, страждання, примус); тих, котрі, підкреслюючи особливості катування, містять помилкові ознаки, що суперечать практиці, що існує³⁸. Поняття «катування» міститься у таких міжнародно-правових актах із прав людини, як Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання ООН від 9 грудня 1975 року; Токійська декларація «Основні лікарські принципи, стосовно тортур та інших видів жорстокого, негуманного або принизливого поводження або покарання при затриманні та ув'язненні» Всесвітньої медичної асоціації від 1 жовтня 1975 року; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання ООН від 10 грудня 1984 року; Міжамериканська конвенція

³⁷ Новий тлумачний словник української мови : в 4 т. / уклад.: В.М. Яременко, О.В. Сліпушко. 2-ге вид. виправ. Київ : Аконіт, 2003. Т. 1 : А–К. С. 820.

³⁸ Яремко О.М. Законодавча регламентація кримінальної відповідальності за катування в Україні. *Науково-інформаційний вісник*. 2013. № 8. С. 176.

про запобігання катуванням чи покарань за їх застосування Організації американських держав від 9 грудня 1985 року.

На нашу думку, поняття «катування» у Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання ООН є найбільш повною серед зазначених у інших міжнародно-правових актах. В ній зазначено, що катування – це будь-яка дія, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, що ґрунтується на дискримінації будь-якого вигляду, коли такий біль або страждання заподіюється державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди³⁹. Аналіз поняття «катування» в міжнародних нормативно-правових документах дає змогу визначити, що катування тісно пов'язане зі специфічним положенням потерпілого, тобто особи, яка перебуває під вартою, яку допитують, від якої вимагають зізнання у вчиненні злочину або якихось відомостей, а суб'єктом катування є спеціальний суб'єкт – службові особи, які виступають як виконавці цього злочину або як підбурювачі. У зв'язку з цим доцільно удосконалити кримінальне законодавство та унормувати кваліфікуючу ознаку «катування» шляхом доповнення ст. 373 Кримінального кодексу ч. 3 «Дії, передбачені частиною першою (Примушування давати показання під час допиту шляхом незаконних дій з боку прокурора, слідчого або працівника підрозділу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність), поєднані із застосуванням катування». Такі дії караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.

Діяльність правоохоронних органів із розслідування, розкриття злочинів пов'язана зі збиранням, перевіркою та оцінюванням доказів і їх процесуальних джерел, тому недопустимі фальсифікація доказів на досудовому слідстві, фальсифікація результатів негласних слідчих (розшукових) дій. Проблемам фальсифікації доказів та їх кримінально-процесуальним наслідкам у судочинстві приділялась належна увага в роботах процесуалістів. Водночас у кримінальному праві залишаються не вирішеними питання про самостійний склад злочину щодо фальсифікації доказів, фальсифікації результатів негласних слідчих (розшукових) дій.

Так, Д.В. Пінчук досліджував проблеми фальсифікації доказів та їх кримінально-процесуальні наслідки й визначив типові способи

³⁹ Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання від 10 грудня 1984 року. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085 (дата звернення: 18.01.2021).

фальсифікації доказів. Насамперед це складання протоколів слідчих дій, які не проводились (76%); внесення змін до процесуальних документів (51%); підrobка реквізитів процесуальних документів (39%); знищення речових доказів і їх заміна іншими предметами (56%)⁴⁰. Окрім зазначених, під час досудового розслідування наявні непоодинокі факти використання слідчими таких способів фальсифікації доказів, як підrobлення змісту, підписів у протоколах допитів свідків, потерпілих, знищення або заміна об'єктів експертизи, знищення або заміна доказів та інші маніпуляції з носіями доказової інформації по конкретній справі. Ці діяння утворюють самостійний склад злочину «фальсифікація доказів», який необхідно унормувати в Кримінальному кодексі України.

Аналіз юридичної літератури, кримінального процесуального законодавства, правозастосовної практики дає змогу дійти висновку про те, що типовими способами фальсифікації результатів негласних (розшукових) дій є складання протоколів щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій, аудіо– або відеозаписи, фотознімки, інші результати, здобуті за допомогою застосування технічних засобів, які не проводились, підrobка, знищення або заміна протоколів негласних слідчих (розшукових) дій, аудіо– або відеозаписів, фотознімків, інших результатів, здобутих за допомогою застосування технічних засобів, знищення або заміна вилучених під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій речей і документів. Такі діяння утворюють самостійний склад злочину, а саме фальсифікацію результатів негласних (розшукових) дій, і підлягають криміналізації.

Вважаємо, що фальсифікація доказів на досудовому слідстві, фальсифікація результатів негласних слідчих (розшукових) дій є поширеним способом притягнення невинуватої особи до кримінальної відповідальності, незаконного звільнення підозрюваного або обвинуваченого від кримінальної відповідальності, винесення неправосудного вироку. У зв'язку з цим актуальним для науки кримінального права є розроблення концепції підстав кримінальної відповідальності за фальсифікацію доказів, фальсифікацію результатів негласних слідчих (розшукових) дій, а також криміналізації цих діянь у чинному кримінальному законодавстві.

ВИСНОВКИ

Гарантії забезпечення прав і свобод людини й громадянина значною мірою визначаються національним законодавством. Кримінальне процесуальне законодавство України не містить адекватні істотні процесуальні гарантії захисту особи, невинуватої у вчиненні злочину, не

⁴⁰ Пінчук Д.В. Кримінально-процесуальні наслідки фальсифікації доказів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 ; КНУВС. Київ, 2009. С. 3.

унормовані правові відносини у сфері реабілітації. Водночас 86% опитаних засуджених, 95% правозахисників та 82% прокурорів говорять про необхідність впровадження таких норм у чинному КПК.

На основі викладеного вважаємо доцільним удосконалити кримінально-процесуальне та кримінальне законодавство України таким чином:

1) доповнити КПК України главою «Реабілітація», в положеннях якої слід викласти поняття реабілітації, умови та процесуальні підстави визнання права особи на реабілітацію; суб'єкти реабілітаційних правовідносин; підстави часткової реабілітації на досудовому і в судовому провадженні; процесуальний порядок реабілітації в ситуації примусової самообмови, фальсифікації доказів; порядок поновлення порушених прав і свобод реабілітованого; поняття фізичної шкоди та порядок її відшкодування; визначення майнової, моральної шкоди, завданої реабілітованому, правовий механізм відшкодування майнової шкоди; усунення наслідків моральної шкоди реабілітованому та порядок її компенсації;

2) удосконалити кримінальне законодавство та унормувати кваліфікуючу ознаку «катування» шляхом доповнення ст. 373 Кримінального кодексу ч. 3 «Дії, передбачені частиною першою (Примушування давати показання під час допиту шляхом незаконних дій з боку прокурора, слідчого або працівника підрозділу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність), поєднані із застосуванням катування»; такі дії караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років;

3) удосконалити кримінальне законодавство та унормувати кримінальну відповідальність за фальсифікацію доказів, фальсифікацію результатів негласних слідчих (розшукових) дій.

АНОТАЦІЯ

Проблема виникнення права на реабілітацію та відшкодування шкоди особі, яка була незаконно і необґрунтовано притягнута до кримінальної відповідальності, незаконно засуджена, є актуальною для науки кримінального процесуального права, правозастосовної практики. Водночас в чинному Кримінальному процесуальному кодексі не передбачено норм, які б містили основні положення реабілітації, а в Кримінальному кодексі не передбачено відповідальності осіб за катування та фальсифікацію доказів чи негласних слідчих дій, що призвело до незаконного й необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного засудження невинуватого.

В результаті проведеного дослідження надано поняття реабілітації, визначено її елементи, поняття фізичної шкоди, завданої особі, щодо якої наявне незаконне й необґрунтоване кримінальне переслідування, незаконне засудження, а також запропоновано доповнити КПК України

главою «Реабілітація», в положеннях якої слід викласти поняття реабілітації, умови та процесуальні підстави визнання права особи на реабілітацію; суб'єкти реабілітаційних правовідносин; підстави часткової реабілітації на досудовому і в судовому провадженні; процесуальний порядок реабілітації в ситуації примусової самообмови в результаті катування; порядок поновлення порушених прав і свобод реабілітованого; поняття фізичної шкоди та порядок її відшкодування; визначення майнової, моральної шкоди, завданої реабілітованому, правовий механізм відшкодування майнової шкоди; усунення наслідків моральної шкоди реабілітованому та порядок її компенсації. Запропоновано удосконалити кримінальне законодавство та унормувати кваліфікуючу ознаку «катування» шляхом доповнення ст. 373 Кримінального кодексу ч. 3 «Дії, передбачені частиною першою (Примушування давати показання під час допиту шляхом незаконних дій з боку прокурора, слідчого або працівника підрозділу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність), поєднані із застосуванням катування». Такі дії караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.

Зроблено висновок про те, що фальсифікація доказів на досудовому слідстві, фальсифікація результатів негласних слідчих (розшукових) дій є поширеним способом притягнення звинуватої особи до кримінальної відповідальності, незаконного звільнення підозрюваного або обвинуваченого від кримінальної відповідальності, винесення неправосудного вироку. У зв'язку з цим актуальним для науки кримінального права є розроблення концепції підстав кримінальної відповідальності за фальсифікацію доказів, фальсифікацію результатів негласних слідчих (розшукових) дій, а також криміналізації цих діянь у чинному кримінальному законодавстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Законодавство України / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.01.2021).
2. Погляд експертів на проблему катувань в Україні та імплементацію Стамбульського протоколу / Правозахисна група «Січ». 28.02.2020. URL: <http://sich-pravo.org/poglyad-ekspertiv-na-problemu-katuvan-v-ukrayini-ta-implementatsiyu-stamul'skogo-protokolu> (дата звернення: 18.01.2021).
3. Безлепкин Б.Т. Отраслевая принадлежность института возмещения ущерба реабилитированным. *Советское государство и право*. 1989. № 1. С. 65–73.
4. Таджиев Т.Т. Проблемы реабилитации в советском уголовном процессе : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09. Ташкент, 1991. 37 с.

5. Пастухов М.И. Реабилитация невиновных: Основы правового института. Минск : Университетское, 1993. 176 с.

6. Шило Н.Я. Проблема реабилитации на предварительном следствии. Ашхабад, 1981. 200 с.

7. Шумило М.Є. Реабілітація в кримінальному процесі України : монографія. Харків : Арсіс, 2001. 320 с.

8. Бойцова Л.В. Уголовная юстиция: гражданин государство. Тверь, 1994. 101 с.

9. Каплина О.В. Проблемы реабилитации в уголовном процессе Украины : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Харьков, 1998. 230 с.

10. Пінчук Д.В. Кримінально-процесуальні наслідки фальсифікації доказів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 ; КНУВС. Київ, 2009. 18 с.

11. Суд приговорил «оборотней в погонах» к трем годам лишения свободы. *SEGODNYA.UA*. URL: <https://www.segodnya.ua/regions/dnepr/dvoe-militsionerov-10-chacov-ictjazali-muzhchinu-trebuja-priznani-j-v-krazhe-303290.html> (дата звернення: 20.01.2021).

12. Гришук О.В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти). 2002. URL: <http://studrada.com.ua/content/%D0%B2%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%E%D0%B2%D0%BA%D0%B8-72> (дата звернення: 20.01.2021).

13. Гаврилов Э.П. Как определить размер компенсации морального вреда? *Российская юстиция*. 2000. № 6. С. 28.

14. Васильева О.С. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки : учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва : Академия, 2001. 352 с.

15. Словник термінів, що вживаються в законах України (станом на 1 жовтня 2009 р.) / уклад. В.Д. Андрієнко та ін. ; Міністерство юстиції України. Центр правової реформи і законопроектних робіт. Київ : Фенікс, 2009. 987 с.

16. Большая медицинская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. Б.В. Петровский. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1978. Т. 8. 528 с.

17. Новая популярная медицинская энциклопедия / гл. ред. В.И. Покровский. Москва : Энциклопедия, 2004. 768 с.

18. Борзенков Г.Н. Квалификация преступлений против жизни и здоровья : учебно-практическое пособие. Москва : Зерцало-М, 2005. 144 с.

19. Гурочкин Ю.Д. Судебная медицина : курс лекций. Москва : Право и закон, 2003. 320 с.

20. Щадрин С.Ф. и др. Судебная медицина: Общая и особенная части : учебник для вузов. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Эксмо, 2006. 640 с.

21. Михайлов В.В. Основы патологической физиологии : руководство для врачей. Москва : Медицина, 2001. 704 с.
22. Большая медицинская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. Б.В. Петровский. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1978. Т. 3. 584 с.
23. Большая медицинская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. Б.В. Петровский. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1978. Т. 18. 528 с.
24. Суд освободил из-под стражи жителя Черкасс, которого жестоко пытали в милиции. *Факты и комментарии*. URL: <http://fakty.ua/155697-sud-osvobodil-iz-pod-strazhi-zhitelya-cherkass-kotorogo-zhestoko-pytali-v-miliciji> (дата звернення: 20.01.2021).
25. Юридичний словник-довідник / за ред. Д.С. Шемшученка. Київ : Фемена, 1996. 694 с.
26. Сирота І.М. Право пенсійного забезпечення в Україні : курс лекцій . Київ : Юрінком Інтер, 1998. 288 с.
27. Про затвердження Інструкції про встановлення груп інвалідності : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 5 вересня 2011 р. № 561. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1295-11>.
28. Большая медицинская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. Б.В. Петровский. 3-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1978. Т. 20. 560 с.
29. Новая популярная медицинская энциклопедия / гл. ред. В.И. Покровский. Москва : Энциклопедия, 2004. 768 с.
30. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. Т. 1 / под ред. А.В. Смирнова. Санкт-Петербург : Альфа, 1996. 607 с.
31. Кожевников Г.К. Принцип презумпции невиновности и его реализация в досудебном уголовном процессе : монография. Харьков : Консум, 1997. 97 с.
32. Павловська Н.В. Теорія та практика захисту моральних благ цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук : спец. 12.00.03 ; Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2002. 15 с.
33. Андросенко Н.В. Признание лицом своей вины в совершении преступления и его правовые последствия : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность». Москва, 2008. 25 с.
34. Безлепкин Б.Т. Имущественные правоотношения в стадии предварительного расследования : лекция. Горький : изд-во ГВШ МВД СССР, 1976. 40 с.
35. Новий тлумачний словник української мови : в 4 т. / уклад. В.М. Яременко, О.В. Сліпущко. 2-ге вид. виправ. Київ : Аконтіт, 2003. Т. 1 : А–К. 928 с.

36. Яремко О.М. Законодавча регламентація кримінальної відповідальності за катування в Україні. *Науково-інформаційний вісник*. 2013. № 8. С. 176–181.

37. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання від 10 грудня 1984 року. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085 (дата звернення: 18.01.2021).

Information about the author:

Naumova A. O.,

Candidate of Juridical Sciences,

Associate Professor at the Department of Criminal Law and Criminology

Kharkiv National University of Internal Affairs

27, L. Landau avenue, Kharkiv, 61080, Ukraine